

СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Літкевич Володимир Сергійович,
кандидат юридичних наук

Розглянуто питання становлення політики Української держави щодо громадянського суспільства. Зроблено висновок про завершеність політики сприяння розвитку громадянському суспільству та необхідність переходу до прагматичних шляхів взаємодії зі суспільством.

Ключові слова: громадянське суспільство, державна політика, нормативно-правові акти, механізми взаємодії, соціальні групи.

Проблематика взаємодії держави й інституціоналізованого суспільства, характер та ефективність якої у підсумку визначають динаміку суспільного розвитку, є однією з найактуальніших у дискурсі громадянського суспільства. В сучасних теоретичних рефлексіях така взаємодія описується з двох різних концептуальних підходів. При першому увага акцентується на важливості держави як інструменту успішної самоорганізації суспільства. Він знайшов своє відображення у класичних теоріях Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля, А. де Токвіля, Й. Шумпетера. Серед українських дослідників його дотримуються А. Карась, І. Кресіна, М. Бойчук, В. Бакуменко, С. Кисельова, О. Корнієвський.

Прибічники другого підходу наголошують на незалежності громадянського суспільства від держави й на важливості його еволюційного саморозвитку. Він представлений у працях І. Канта, Т. Пейна, Ф. Гаєка, Є. Гелнера, Ч. Тейлора. Серед вітчизняних дослідників цей підхід зустрічаємо у працях М. Розумного, Ю. Опалько, Є. Пожидаєва.

Метою даної статті є дослідження політики Української держави щодо громадянського суспільства, визначення її складників та напрямків розвитку. Як справедливо зазначає П. Манжол, державна політика втілюється через прийняття управлінських рішень [1, с. 13]. Однією із форм реалізації цих рішень є нормативно-правові акти. Для досягнення поставленої мети у статті розглянуто правові акти вищих органів державної влади – Президента України, Верховної Ради України,

Кабінету Міністрів України, у яких використовується термін «громадянське суспільство».

Аналіз зазначених документів дає підстави виокремити два різних типи політики сучасної Української держави щодо громадянського суспільства. Перший тип можна охарактеризувати як «індиферентна» політика. Він був властивий для періоду з часу отримання Україною незалежності до першої половини 1998 р. Його особливістю було те, що інституціоналізоване суспільство як більш якісна форма життєдіяльності населення поза політичною системою країни не було предметом інтересів та діяльності влади. У нормативно-правових актах, прийнятих протягом даного періоду, термін «громадянське суспільство» майже не використовувався. В окремих правових документах, у яких названий термін був відображений, він застосовувався як синонім суспільства в цілому або як феномен культури.

Так, у ст. 2 Закону України «Про надзвичайний стан» від 26 червня 1991 р. № 2501-ХІІ зазначалося, що метою введення надзвичайного стану є забезпечення нормального функціонування конституційних органів влади, органів місцевого й регіонального самоврядування та інших інститутів громадянського суспільства. У ст. 64 розд. III «Громадянське суспільство і держава» проекту Конституції України 1992 р. йшлося про підпорядкування держави служінню громадянському суспільству, а у ст. 84 цього проекту природним і основним соціальним осередком громадянського суспільства визнавалася сім'я. Завдання з розбудови громадянського суспільства

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

відповідно до Постанови КМУ «Питання Міністерства культури» від 13 травня 1993 р. № 348 покладалося на це міністерство.

У другій половині 1998 р. відбувається кардинальна зміна курсу влади щодо громадянського суспільства, політика сприяння розвитку якого стає одним із головних пріоритетів держави. Перехід до «політики сприяння» було започатковано Указом Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 р. № 810/98, відповідно до якого на Кабінет Міністрів України покладалося завдання вироблення стратегічного курсу виконавчої влади щодо здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, спрямованої на розвиток громадянського суспільства.

Аналіз нормативно-правових актів вищих органів влади, прийнятих після 1998 р., дає підстави для виділення таких складників політики влади: сприяння розвитку громадянського суспільства; налагодження механізмів взаємодії між громадськими організаціями і владою; залучення інституцій організованого суспільства до спільної роботи з органами державного управління.

Більшість нормативно-правових актів, у яких використовується термін «громадянське суспільство», присвячено питанням сприяння його розвитку. Головну роль при створенні передумов для становлення в Україні громадянського суспільства держава перебрала на себе. Сюди вона віднесла питання:

- розбудови демократичної держави, проведення політичної реформи й демократичних перетворень (розпорядження Президента України від 22 червня 1999 р. № 143/99-рп, від 25 вересня 2002 р. № 336/2002-рп; Указ Президента України від 14 квітня 2000 р. № 599/2000);

- покладення на державну службу завдань по створенню умов для розвитку відкритого громадянського суспільства (укази Президента України від 22 липня 1998 р. № 810/98, 14 квітня 2000 р. № 599/2000, 5 січня 2005 р. № 1/2005, 20 лютого 2006 р. № 140/2006; розпорядження КМУ від 26 березня 2001 р. № 109-р, 21 листопада 2007 р. № 1035-р; Постанова КМУ від 8 червня 2004 р. № 746);

- створення правових та організаційних передумов розвитку громадянського суспільства (укази Президента України від 9 лютого 2004 р. № 175/2004, 11 квітня 2001 р. № 245/2001, 25 січня 2012 р. № 32/2012);

- становлення середнього класу (розпорядження Президента України від 12 червня 2002 р. № 188/2002-рп);

- забезпечення свободи слова та незалежності засобів масової інформації, побудови інформаційного суспільства (розпорядження КМУ від 21 листопада 2007 р. № 1035-р, від 15 травня 2013 р. № 386-р; Указ Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009);

- розвитку державної мови (Постанова КМУ від 2 жовтня 2003 р. № 1546);

- протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансування тероризму (розпорядження КМУ від 3 серпня 2005 р. № 315-р);

- усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції (Закон України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V);

- реалізації проектів міжнародної технічної допомоги (Постанова КМУ від 14 січня 2004 р. № 15);

- розв'язання екологічних проблем, досягнення безпечного стану довкілля, забезпечення екологічних прав громадян (Постанова КМУ від 24 квітня 2000 р. № 689).

Важливу роль, на думку влади, повинні відігравати різні громадські організації, сприяння яких розвитку громадянського суспільства має надаватися у спосіб:

- науково-просвітницької діяльності (Указ Президента України від 16 травня 2001 р. № 316/2001);

- демократичного цивільного контролю над військовою організацією й правоохоронними органами держави (Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV);

- сільськогосподарської дорадчої діяльності (Закон України від 17 червня 2004 р. № 1807-IV);

- започаткування волонтерського руху (розпорядження КМУ від 15 жовтня 2004 р. № 748-р, 21 листопада 2007 р. № 1035-р; розпорядження Президента України від 21 квітня 2005 р. № 990/2005-рп);

- налагодження соціального діалогу (Указ Президента України від 29 грудня 2005 р. № 1871/2005; декларація Президента України, КМУ, ВР України від 13 вересня 2005 р.; Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI);

- дослідження проблем національної пам'яті українського народу (Постанова КМУ від 12 січня 2011 р. № 8).

Становлення громадянського суспільства, на думку влади, також неможливе без розвитку людини та формування особистості у спосіб:

- удосконалення й розвитку системи патріотичного виховання молодого покоління, виховання свідомого громадянина, патріота (розпорядження КМУ від 29 червня 2001 р.

№ 173/2001, Постанова ВР України від 22 травня 2003 р. № 865-IV, розпорядження Президента України від 29 червня 2001 р. № 173/2001-рп);

- підвищення ролі культури населення в цілому та рівня правової культури зокрема (укази Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, 19 лютого 2002 р. № 153/2002, розпорядження КМУ від 21 листопада 2007 р. № 1035-р);

- набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних відносин, формування в дітей та молоді потреби та вміння жити в громадянському суспільстві (Постанова ВР України від 22 травня 2003 р. № 865-IV);

- створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, підготовки освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії («Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», затверджена КМУ від 15 березня 2003 р.).

Другий складник державної політики щодо громадянського суспільства, який реалізовувався через нормативно-правові акти, передбачав створення механізмів взаємодії влади з громадськими організаціями. Його реалізація була започаткована з ухваленням урядом України Постанови «Про затвердження Програми проведення досліджень з проблем державного управління та місцевого самоврядування на період до 2004 року» від 7 квітня 2003 р. № 492. Завданням цих досліджень було, зокрема, вирішити актуальні питання взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у процесі їх реформування, реалізації державної регіональної політики, формування засад прийняття політичних та управлінських рішень.

За результатами досліджень Президентом України було видано Указ «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. № 854/2004. На виконання цього документа Кабінетом Міністрів України було ухвалено Постанову «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 жовтня 2004 р. № 1378, відповідно до положень якої було затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики й утворено Громадську раду при Кабінеті Міністрів України.

Наступним важливим кроком у налагодженні практичної співпраці інститутів громадянського суспільства і держави стало затвердження Кабінетом Міністрів України розпорядження «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. У цьому документі було сформульовано принципи взаємодії влади з інститутами громадянського суспільства – соціальне партнерство, забезпечення рівних можливостей, взаємовідповідальність, відкритість і прозорість, ефективність процесу взаємодії; визначено форми цієї взаємодії – участь зазначених інститутів у розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів; здійснення ними громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади та надання соціальних послуг; утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів; співпраця органів виконавчої влади з інститутами з підготовки та перепідготовки кадрів; здійснення органами виконавчої влади моніторингу й аналізу громадської думки; забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості; виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного й соціального спрямування.

У листопаді 2010 р. урядом України було ухвалено Постанову «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» № 996, яка була присвячена подальшому вдосконаленню механізмів взаємодії влади з інституціоналізованим суспільством. Відповідно до цього документа виконавчі органи державної влади зобов'язувалися вжити заходів для проведення протягом трьох місяців установчих зборів за участю інститутів громадянського суспільства для утворення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади та забезпечити їх функціонування.

Наступною Постановою від 20 червня 2012 р. № 658 уряд з метою сприяння координації діяльності громадських рад створив Раду громадських рад при органах виконавчої влади.

Важливим складником політики влади щодо громадянського суспільства було визначення в нормативно-правових актах напрямків та сфер діяльності держави, до яких слід залучати його інститути. Шляхом об'єднання зусиль органів державної влади з громадськими організаціями передбачається:

- зміцнювати демократію та утверджувати верховенство права (Указ Президента України від 5 липня 2005 р. № 1049/2005);

- розробляти та реалізовувати політику національної безпеки, оцінювати її ефективність і контролювати діяльність органів державної влади щодо реалізації Стратегії національної безпеки (укази Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007, 8 червня 2012 р. № 389/2012);

- протидіяти корупції (укази Президента України від 1 лютого 2008 р. № 80/2008, 1 вересня 2011 р. № 890/2011, 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011);

- проводити громадську експертизу діяльності органів виконавчої влади (Постанова КМУ від 5 листопада 2008 р. № 976, 20 червня 2012 р. № 658; Указ Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012);

- здійснювати охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (Закон України від 20 січня 2010 р. № 1811-VI);

- протидіяти торгівлі людьми (Закон України від 21 вересня 2010 р. № 2530-VI);

- здійснювати реформи щодо розвитку громадянського суспільства (Указ Президента України від 3 лютого 2010 р. № 92/2010, розпорядження КМУ від 29 червня 2011 р. № 625-р);

- створювати сприятливе середовище для розвитку соціального діалогу (Указ Президента України від 29 грудня 2005 р. № 1871/2005, Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI);

- вирішувати соціально-економічні та соціокультурні питання (Указ Президента України від 31 травня 2010 р. № 646/2010);

- захищати права споживачів (Указ Президента України від 13 квітня 2011 р. № 465/2011);

- взаємодіяти з Конституційною Асамблеєю (Указ Президента України від 25 січня 2012 р. № 31/2012);

- розробляти та реалізовувати державний курс (Указ Президента України від 31 травня 2010 р. № 646/2010, розпорядження КМУ від 5 квітня 2012 р. № 220-р, Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році»);

- формувати громадянську культуру та підвищувати рівень толерантності в суспільстві (Закон України від 31 липня 2006 р. № 54-V, розпорядження КМУ від 21 листопада 2007 р. № 1035-р);

- розвивати інформаційне суспільство та суспільство знань (розпорядження КМУ від 15 травня 2013 р. № 386-р).

Незважаючи на те що, в нормативно-правових актах, у яких використовується термін

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

«громадянське суспільство», не розкривається його значення, влада, попри відсутність у сучасній науковій літературі єдиної думки щодо сутності та змісту поняття «громадянське суспільство» [2, с. 68], сформувала своє бачення цього феномену. Вперше спробу описати громадянське суспільство було зроблено у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році» від 6 березня 2001 р. У цьому документі громадянське суспільство розглядалося як діяльність різноманітних об'єднань громадян, профспілкових і молодіжних організацій, які мають забезпечити повноцінне здійснення функцій комунікації між суспільством і державою [3, с. 5].

Однак найбільш повне, універсальне й завершене визначення цього терміна знаходимо у Посланні Президента України до Верховної Ради України 2011 року. У цьому документі громадянське суспільство розглядається як основний суспільний інститут, що реалізує на практиці принципи республіканізму, з його кредо «країна як спільна справа» – суспільну модель, відповідно до якої питання життєдіяльності суспільства вирішується самими громадянами та добровільно створеними ними об'єднаннями на основі узгодження індивідуальних і групових інтересів. Успішне функціонування такої моделі передбачає подолання патерналістського комплексу у ставленні громадян до влади, становлення активістського типу політичної культури, набуття громадянами нових якостей патріотичного налаштування, політичної й соціальної активності, вимогливості до влади у поєднанні з особистою відповідальністю та перетворення їх на впливових суб'єктів суспільних перетворень через механізми участі у розробленні, ухваленні та реалізації управлінських рішень [6, с. 29].

Підсумовуючи результати розгляду нормативно-правових актів, необхідно визнати, що нині в Україні в результаті здійснення послідовної політики держави створено своєрідний нормативно-правовий Кодекс громадянського суспільства – прогресивне правове поле для діяльності різноманітних неурядових організацій та їх взаємодії із владою, яке, як стверджує О. Радченко, притаманне скоріше партіципаторній моделі демократії [7, с. 73]. У розглянутих документах влада недвозначно і багаторазово не тільки задекларувала свій намір сприяти розвитку організованого суспільства, а й визначила напрямки, через які таке сприяння має надаватися. З ініціативи держави в Україні визначено принципи

і форми взаємодії інституцій громадянського суспільства з органами виконавчої влади та створено своєрідний механізм такої взаємодії через систему громадських рад, створених при органах виконавчої влади.

Проте стверджувати, що в Україні побудовано «зріле» громадянське суспільство, передчасно. Такі негативні чинники, як «низький рівень самоорганізації населення, внаслідок чого політичні партії, молодіжні, професійні та інші об'єднання громадян виникають з ініціативи та під «патронатом» окремих політично або економічно активних осіб, які переслідують насамперед власні цілі», про які говорилося у Посланні Президента України 2001 р. [3, с. 5], продовжують залишатися визначальними й нині. Це дало підстави М. Розумному стверджувати, що масштабний трансформаційний проект, в основі якого була стратегія інституалізації «структур громадянського суспільства», насправді привів до формування тонкого соціального прошарку діячів громадського сектору, більшість з яких становили «лідери» фіктивних структур-грантоотримувачів, а меншість – реально діючі експертні центри та поодинокі мобілізаційні осередки ліберально орієнтованої молоді [4, с. 6].

На пасивність більшості зареєстрованих громадських організацій [6, с. 28–29], низький рівень кооперативних практик громадської самоорганізації, відчуженість громадян від громадської діяльності й невисокий рівень довіри до громадських структур [5, с. 207] неодноразово вказував Президент України у посланнях до Верховної Ради України.

Очевидно, що політика сприяння розвитку громадянського суспільства, яка здійснювалася досі, набула певного завершення, а її методи неспроможні кардинально і якісно змінити ситуацію зі становленням в Україні «зрілого» громадянського суспільства. Влада стоїть нині перед об'єктивною потребою переходу від «політики сприяння» й «очікування дозрівання громадянського суспільства», для розвитку якого створено належні правові умови діяльності, до «прагматичної» політики формування реально діючих, самокерованих недержавних установ як представницьких інституцій великих соціальних груп і делегування їм частини своїх публічних повноважень.

Без передачі частини своїх владних повноважень інституціям громадянського суспільства щодо найбільш загальних проблем розвитку країни та розподілу відповідальності з ними за ці питання влада втрачатиме не тільки здатність вирішувати стратегічні завдання, а й свідомо продовжуватиме принизливе гноблення суспільства бюрократією. Остання,

за словами Людвіга Ерхарда, убиває всяке почуття відповідальності і обов'язку, а також бажання до творчої праці, і тим самим зрештою змушує законослухняних громадян ставати бунтівниками [8]. Слід зазначити, що окремі елементи ідеології цієї нової «прагматичної» політики вже обговорюються в державному експертному середовищі та відображені в офіційних документах вищих очільників влади. Вони, зокрема, стосуються:

- доповнення представницької демократії демократією участі та демократією обговорення, розширення форм прямої демократії й «деприватизації» політики – зменшення впливу на владу партикулярних інтересів у спосіб ширшої репрезентації інтересів великих соціальних груп [9, с. 44];

- формування інституціонально згуртованих представників різних соціальних груп – галузевих бізнес-об'єднань, об'єднань підприємців, профспілок, спілок власників, пенсіонерів, споживачів, органів самоорганізації населення тощо для їх залучення до здійснення суспільних реформ [6, с. 30];

- децентралізації публічної влади шляхом більш активного залучення самоврядних організацій до системи надання адміністративних послуг [10, с. 41];

- передання або часткового делегування громадським об'єднанням окремих функцій державних органів, передусім у соціальній сфері, сферах культури та спорту [5, с. 297].

Про що йдеться? В українському суспільстві об'єктивно існують однотипні інтереси великих соціальних груп – малий і середній бізнес, пенсіонери, роботодавці, наймані працівники, споживачі тощо. Найбільш соціально значимими й чітко сформованими нині є групи інтересів, пов'язані з економічною сферою суспільного життя. До них належать: специфічні територіальні інтереси бізнесу – створення інфраструктури, підготовка кадрів, представлення інтересів в інших регіонах, урегулювання конфліктів; соціальні інтереси – взаємодія роботодавців із найманими працівниками; політичні інтереси бізнесу – взаємодія економіки з політикою.

У зв'язку із цим було б доцільним започаткувати нову прагматичну політику з реорганізації існуючої системи торгово-промислових палат в об'єднання підприємців районного, міського, обласного та загальнодержавного рівнів у формі юридичних осіб публічного права, з обов'язковим членством усіх суб'єктів підприємницької діяльності. Основними завданнями таких об'єднань могли б бути сприяння розвитку підприємництва на відповідних територіях, надання послуг своїм членам,

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

представництво економічних інтересів підприємців перед місцевими і центральними органами державної влади, іншими об'єднаннями і за межами держави. Таким утворенням з метою розподілу відповідальності держава делегувала частину своїх адміністративних та управлінських функцій (щодо розвитку підприємства, ведення реєстрів підприємств, розв'язання спорів, професійно-технічної освіти) та право впливати на прийняття політичних рішень, що стосуються сфери їх діяльності. За державою зберігався контроль за дотриманням об'єднаннями підприємців чинного законодавства.

Реалізація вказаної пропозиції була практичним кроком на шляху «цивілізованого, безконфліктного» формування в країні елементів «зрілого й професійного» громадянського суспільства та своєрідним продовженням адміністративної реформи та оптимізації чисельності державного апарату завдяки передачі частини владних повноважень громадським інституціям. Завдяки вдосконаленню механізмів комунікацій між суспільством і державою та розподілу відповідальності між владою і бізнесом, зокрема за стан справ в економіці, усуватимуться основи для деструктивних конфліктів у суспільстві.

Список використаних джерел

1. Манжола П. Г. Форми участі громадськості в діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 13–19.
2. Корнієвський О. А. Громадянське суспільство в Україні : основні етапи інституціалізації / О. А. Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 4. – С. 68–74.
3. Про внутрішнє й зовнішнє становище України в 2000 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1082.6203.0>
4. Розумний М. М. Громадянське суспільство та «обхідний шлях» до демократії / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1. – С. 5–11.
5. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>
6. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>
7. Радченко О. Особливості інформаційно-комунікативної взаємодії держави та суспільства в сучасних моделях демократії / О. Радченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2011-3/doc/2/01.pdf>
8. Rede Ludwig Erhards während der 14. Vollversammlung des Wirtschaftsrates des Vereinigten Wirtschaftsgebietes am 21.4.1948 in Frankfurt am Main [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_ru&dokument=0010_erh&object=translation&l=de
9. Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації : експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/Poslannya_2010/3.pdf
10. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : звернення Президента України до Верховної Ради України VII скликання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/zvernennia-12-18-12-ad5c3.pdf>